mtatkki
Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az Europeana felhasználói szabályzatát.

REGE MIHÁLY:

Izrael – a multikulturalizmus felé

A hatvanéves Izraelről elsősorban a zsidó-palesztin-, netán a zsidó-arab-viszály árnyékában szokás szót ejteni.

Bár a XX. század egészében az arab-izraeli-viszály volt a fő probléma, felmérések szerint a zsidó-izraeli lakosság harminc százaléka a növekvő *belső* feszültségeket véli az izraeli közélet legfontosabb gondjának. További harmincegy százalék a gazdasági lassulás miatt aggódik, és csak tizenkilenc százalék volt azok aránya, akiket a békefolyamat megakadása zavar a leginkább. Ha ehhez hozzáadjuk az államvezetéssel szembeni általános bizalmatlanságot és az egyesítő cionista ideológia kiüresedését, már talán sejthető, hogy az izraeliek maguk miért a társadalom atomizálódását tartják a leginkább aggasztó jelenségnek.

Bár a társadalmon belüli törésvonalak csak az 1970-es évektől mutatkoztak meg, mindig is léteztek; csak a kollektivista éthosz, illetve az Izrael állam első két évtizedére jellemző erős központi kontroll tudta leplezni őket. Fontos tudni, hogy 1948 nem valaminek a kezdete volt, hanem csak egy állomás egy folyamatban, amely máig nem zárult le. A palesztinai zsidó közösségnek az 1930-as évektől már kész intézményrendszere volt, és ekkor kezdett dominánssá válni a Munkapárt (illetve annak tulajdonképpeni elődje, a Mapai) politikai kultúrája, mely olyannyira rányomta a bélyegét Izraelre a kezdeti időkben. Már ekkor sem beszélhettünk egységes közösségről. Számtalan párt és politikai mozgalom létezett a Jisuvon (az államalapítás előtti palesztinai zsidó közösségen) belül, amelyek gyakorlatilag mind a hatalmi centrum ügynökeiként működtek a diaszpórából érkező pénzek elosztásakor; cserébe hajlandók voltak egy közös kereten belül működni. A politikai kultúra így az alkun és a megalkuváson alapult. Mindegyik mozgalom megőrizhette és terjeszthette saját eszmerendszerét a különbejáratú intézményei (iskolák, kulturális egyesületek stb.) révén. Így aztán a legtöbb alapkérdésben sosem született konszenzus, például a majdani állam pontos képéről, az új izraeli zsidó identitásról sem. Egy fontos közös nevező azonban akadt: a bevándorlók túlnyomó többsége önszántából telepedett meg Palesztinában, azzal a céllal, hogy egy saját irányítású zsidó állam létrehozásában vegyen részt. A húszas években Lengyelországból a rossz gazdasági helyzet miatt menekültek, s a harmincas években a náci Németországból is kényszerűen emigráltak ugyan, de viszonylag hamar „közös nevezőre" találtak a többiekkel, vagy továbbálltak Nyugatra. Az ultraortodox vallásos réteg pedig sohasem támogatta a cionista állam eszményét.

Az 1948 után érkezett nagyobb bevándorló népesség, amellyel 1956-ig megháromszorozódott Izrael lakossága, már az említett alapcélokban sem osztozott.

Az iszlám országokból érkezett mizrahi zsidók közül soknak semmiféle ismerete nem volt a demokratikus társadalomról, de éppígy a cionizmusról és azokról az európai ideológiai áramlatokról sem, amelyek a cionizmust formálták. Nagy részüknek hasznosítható szakmája nem volt, sokan nem tudtak írni-olvasni. Tradicionális és vallásos értékrendjük pedig szinte minden tekintetben a szöges ellentéte volt az uralkodó askenázi – nagyrészt a Munkapárt által képviselt – elvrendszernek és kultúrának.

A másik nagy csoport, az európai zsidók esetében nem álltak fenn ilyen kulturális ellentétek, de legtöbbjük lelkileg és fizikailag is legyengült állapotban érkezett, így azok a pionír eszmék, amelyek gyakorlatilag az államalapításhoz vezettek el, kevésbé tudtak hatni rájuk.

Hogy egyből nem következett be szakadás, az főként a Munkapárt egyértelmű fölényének volt köszönhető: majdnem húsz éven át minden választáson győztek. Már-már autoriter vezetési stílusukkal nemcsak a bevándorlókat próbálták teljesen integrálni az uralkodó kultúrába, de általában sem tűrték a disszonáns hangokat és a civil társadalom létét. Csak a vallásos szektor jelentett kivételt, mely ráadásul komoly befolyást szerzett az állam egészében azzal, hogy a brit mandátumi rendszer hagyományait folytatva kezében tartotta a személyi státus rendezését (házasság, válás, a zsidó nemzetiségi státus megadása).

Az alapkérdésekről továbbra sem született egyezség; az országnak például máig nincs alkotmánya. Nem volt kívánatos a nehezen fenntartott (és sokszor csak látszat-) egység megbontása a kényes kérdések feszegetésével, kiváltképp az állandó veszélyérzet közepett.

A hetvenes évek során azonban a munkapárti fölény halványulni kezdett. A társadalmat sokkolta a politikai és katonai vezetőség felkészületlensége 1973-ban, a jom kippuri háború kezdetén. Időközben ráadásul felnőtt egy mizrahi-nemzedék, amelyet már nem tudott az állam úgy kooptálni, mint egy-egy nagyobb nemzetség fejét a bevándorláskor, így megvásárolva a széles tömegek támogatását. Az új generáció sanyarú sorsáért a munkapárti vezetést tette felelőssé, és a mizrahi zsidók és kultúrájuk lenézésével vádolt. Egyértelműen a jobboldalhoz és annak legnagyobb pártjához, a Likudhoz kezdtek húzni, amely tudatosan meg is lovagolta a mizrahi elnyomottság-érzést.

A vallásos cionista szektorban szintén nemzedékváltás ment végbe, az új vezetők pedig a korábbi pragmatikus gyakorlattal szemben egyre inkább ideológiai alapon viszonyultak a nemzeti és külpolitikai kérdésekhez: hamarosan heves küzdelem bontakozott ki például a 67-ben megszerzett területek sorsának eldöntésére. A munkapárti vezető réteg egyre inkább a hatalom megtartásán fáradozott, semmint egy új és szebb jelen megalkotásán (mint az jellemző az utópisztikus ideológia alapján létrejött államokra), így lényegesen halványult az elköteleződés a táborukban. A Likud 1977-ben nagyarányú győzelmet aratott, megtörve a munkapárti egyeduralmat. Megszűnt tehát az a stabilizáló erő is, amelyet egy domináns párt léte jelentett – az izraeli politikai rendszer nem egyszerűen kétpólusúvá vált, hanem a kis pártok is komoly befolyásra tettek szert az izraeli választási rendszer eredményeként. Így aztán ismét visszatért az alkudozáson és kompromisszumon alapuló döntési mechanizmus, amely az államalapítás előtti időket jellemezte.

A nyolcvanas években folytatódott az ideológiai közösség eróziója, egyre elkeseredettebbé váltak a harcok a társadalmi csoportok között. Korábban sérthetetlen intézmények kerültek kereszttűzbe, mint a Legfelsőbb Bíróság vagy éppen a katonaság. Ehhez adódott az a globalizációs hatás, amely próbára tette a jórészt továbbra is első- és másodgenerációs bevándorlókból álló, legföljebb félkész nemzet identitását, másfelől elmélyítette a gazdasági szakadékot, miután Izrael, államiságának kezdetén, még a leginkább egalitárius társadalmak közé tartozott.

Az ortodoxia mint veszélyforrás

Mint az eddigiekből kitűnik, Izrael társadalma erősen atomizálódott. Nyilvánvaló, hogy a legnagyobb törés a zsidó és az arab lakosság között van, ennek azonban – éppen a szinte teljes elkülönülés miatt – jelenleg csekély a politikai jelentősége. (Ráadásul olyan bonyolult, az arab-palesztin-viszállyal ezer szálon összefüggő problematikáról van szó, melynek tárgyalása meghaladná ennek a cikknek a kereteit.)

Van azonban néhány különösen markáns törés, amely nemcsak a társadalom egységét, de az állam működését is veszélyezteti.

Közülük kettőnek van közvetlen politikai fontossága. Az egyik, közkeletű szóhasználattal élve, a „héják" és a „galambok" ellentéte: az egyik oldalon azok állnak, akik a palesztin-izraeli, arab-izraeli és általában a biztonságpolitikai kérdésekben az erő hívei, a másikon azok, akik inkább a megegyezést keresik. A társadalom nagy része nincs szigorúan elkötelezve egyik pólus irányában sem, csakhogy mindkét szélsőséget egy-egy meglehetősen markáns csoport képviseli, megnehezítve a közmegegyezést. Másfelől az állam sajátos fejlődésének köszönhetően a mai napig nincs konszenzus a demokratikus játékszabályokról, s ez teret ad az extralegális módszerek keresésének. Láthatóak voltak ennek jelei a Rabin elnök elleni 1995-ös merénylet idején és a 2004-es gázai kivonuláskor, vagy éppen a rendszeresen illegális eszközöket alkalmazó szélsőbaloldali tüntetések során.

A szekuláris-vallásos ellentét békésebb időszakokban még a héja-galamb szembenállásnál is súlyosabb gond. Itt sincs szó éles dichotómiáról, hiszen a társadalom nagy része nem sorolható be egyértelműen egyik táborba sem, a vallásos réteg pedig, köszönhetően a zsidó vallás diverzitásának, korántsem egységes. Létezik azonban egy nem is kis létszámú, szélsőségesen vallásos réteg, amely kiváltságainál, a társadalom egészének életére gyakorolt erőteljes befolyásánál fogva – s mindemellett szinte teljes ökológiai és társadalmi elszigeteltségével – az ország nagy részének ellenszenvét hívta ki maga ellen. Súlyosbítja a helyzetet, hogy létezik egy olyan ortodoxan vallásos cionista réteg is (ezt modern ortodoxként is szokás emlegetni, így különböztetve meg a túlnyomórészt cionizmusellenes tradicionális vagy ultraortodoxoktól), amelynek szélsőséges és agresszív kemény magja rendszeresen szembeszegül az államvezetéssel általában az izraeli-palesztin viszály és konkrétan a megszállt „területek" ügyében.

Mindezekre válaszként megjelent egy militáns szekuláris mozgalom is, amely pártjai, például a Tomi Lapid vezette Sinuj révén számottevő politikai erőre tett szert, és amely egyre inkább kikezdi annak a status quónak az alapjait, amely Izrael állam megalakulásakor létrejött az állam és az akkor még sokkal kisebb vallásos szektor között.

Az állam alapításakor Ben Gurion úgy döntött, hogy meghagyja azt az állapotot, amely a brit fennhatóság idején állt fent, és az oszmán uralomig vezethető vissza: e szerint a személyi státus rendezése az ortodox rabbinátus kezében van. Ezért például mind a házasodás, mind a válás kizárólag a vallásos hatóságokon keresztül lehetséges. Továbbá az a sajátos helyzet áll fenn, hogy szinte bárki azonnal megkapja az izraeli állampolgárságot, ha legalább egy zsidó nagyszülőt igazol; zsidó státust viszont csak abban az esetben, ha a haláhának (a hagyományos zsidó törvényeknek) megfelelően is zsidó, tehát anyai ágon igazolja a származását, illetve ha ortodox rítus szerint tért be (ezzel diszkriminálva a konzervatív, a reform vagy például a hazai neológ rítus követőit).

A személyi státus körüli szabályozás az utóbbi időben mind súlyosabb zavarokat okoz: főként amióta több mint egymillió orosz bevándorló érkezett az országba, akiknek nagy része nem halahikusan zsidó származású.

A vallásos befolyás sok más területen is érezhető, például a zsidó étkezési törvények kvázi hivatalossá tételekor vagy a szombati korlátozásokban. Ezeket egyre nehezebb érvényesíteni, hisz az izraeliek nagy része akar szombaton bevásárolni vagy szórakozni, és főleg az orosz bevándorlók részéről nagy a kereslet a nem kóser élelmiszerek iránt – ezt a kereskedelem természetesen igyekszik kielégíteni.

A status quo megőrzését annak idején éppen azzal indokolta az egyébként markánsan szekuláris munkapárti vezetőség, hogy el szeretnék kerülni a kulturkampf kitörését. Ha pedig a vallásos réteg, kivált annak ortodox része olyan szabályok szerint él, amelyektől nem lehetséges eltérés, akkor csakis a másik fél tehet engedményeket, ahogy ez rendre megtörténik. A vallásos lányok mentesülnek az egyébként kötelező kétéves katonai szolgálat alól, szintúgy a jesivában tanuló fiúk. A hagyományos ortodox iskolarendszer az államitól teljesen elkülönülten működik, saját tanrendje szerint, mégis az állam finanszírozza. Ami pedig a legfájóbb pont a társadalom többi részének: az ultraortodox férfiak jó része nem dolgozik, hanem csakis állami segélyekből tartja fenn – általában népes – családját.

Komoly veszélyforrás egy demokratikus társadalomban, ha annak nem is csekély része feljebbvalónak tart egy vallásos szabályrendszert, mint az állam törvényeit. Mind a hetvenes években működő zsidó terroristacsoportok, mind a Rabin miniszterelnököt meggyilkoló Jigal Samír a vallásos doktrínákkal igazolták tettük „elkerülhetetlenségét". Az a gyakorlat, hogy az állam folyamatosan engedményeket tesz ezeknek a csoportoknak – részben a többségi társadalom kárára –, nyilván komoly bátorítás arra, hogy még inkább feszegessék a kereteket.

Az 1967-es hatnapos háború után, amikor lényegében a teljes Palesztina zsidó ellenőrzés alá került, a társadalom egészén euforikus állapot uralkodott el. A vallásos körök a történtekben égi szándékot véltek felfedezni. Így aztán a megindult telepesmozgalmak nagy része vallásos indíttatású volt, vagy legalábbis ilyen színezetű.

A jom kippuri háborút követő kiábrándulás kevésbé volt érezhető a vallásos körökben, amelyeknek ráadásul a politikai befolyása is megnőtt. A hatalomra jutó Likudban elkötelezett szövetségesre leltek. Ráadásul egy nagy létszámú radikális csoportnak ez sem volt elég: agresszív támadásokat követtek el az újonnan meghódított területeken élő arab földművesek ellen, vagy éppen merényleteket hajtottak végre polgármesterek és arab diákok ellen Hebronban. De a Sziklamecset (a legfontosabb jeruzsálemi iszlám szimbólum) felrobbantását is tervbe vették azzal a nem titkolt szándékkal, hogy teljes háborút robbantsanak ki Izrael és az arab világ között, amely aztán a megváltás eljövetelét hozná magával.

Nyilvánvaló, hogy nem a teljes ortodoxan vallásos cionista szektor helyezkedett ennyire extrém álláspontra, de a területek megszerzésének általában tulajdonítottak vallási fontosságot, és a biztonságpolitikai kérdésekben a többség az agresszív felfogás híve. Míg korábban saját szektoruknak igyekeztek kivételes elbánást kiharcolni, és az állam vallásos jellegét erősíteni, mostantól központi nemzeti és nemzetbiztonsági kérdésekbe is beleszóltak a haláha útmutatására hivatkozva.

Sőt, egyes ultraortodox frakciók is a „Nagy Izrael" elképzelés híveivé szegődtek. Így például a legnagyobb őket képviselő párt, az Agudát Izrael, amely korábban kizárólag szektorérdekekkel volt elfoglalva, most már a kormánykoalíciókban is részt vállalt, bár kormányposztot továbbra sem foglalt el. Nem úgy a keleti ultraortodoxokat képviselő Sász, mely az 1984-es nemzeti egységkormánytól kezdve rendszeresen kapott miniszteri tárcákat, és hangosan képviselte olykor egészen szélsőséges álláspontját a palesztin-izraeli kérdésben is. A Sász hangsúlyosan jeleníti meg a mizrahi kulturális jegyeket, illetve a szektor érdekeit. Szavazóinak jó része nem is az ultraortodox rétegekből, hanem inkább a mizrahi tömegből, főleg annak marginalizált részéből kerül ki.

Egymillió orosz

Az izraeli zsidó lakosság több mint ötven országból vándorolt be, tükrözve a zsidó nép diaszpórabéli sajátos szociális és kulturális fejlődését, s a különbségek egy részét még napjainkban is őrzik változó mértékben. A gyakorlatban azonban két nagy ágat szokás megkülönböztetni: az askenázt és a mizrahit vagy szefárdot (ez utóbbi elnevezés nem igazán pontos, hiszen a mizrahiak tetemes része nem szefárd, azaz ibériai eredetű). Bár mind több és több mizrahi tud felemelkedni a társadalmi ranglétrán, utat találva a közép és felső osztályokba, ráadásul igen sok a vegyes házasság is, a kilencvenes évek közepén készült felmérések szerint még mindig számottevő a különbség iskolázottság, jövedelem és státus terén az askenáziak javára. Különösen erős a perifériára szorultság az úgynevezett „fejlődő városokban" (amelyeket a bevándorlók számára létesítettek az ötvenes években). Bár ezt a képet átszínezik a nyolcvanas évek vége óta megjelenő orosz bevándorlók; jó részük szintén ezekbe a városokba költözött.

A Szovjetunió összeomlása után csaknem egymillió orosz bevándorló érkezett Izraelbe: az ország történetében ez volt a legnagyobb egynemzetiségű bevándorlási hullám. Ráadásul, amint említettük, az orosz bevándorlók nagy hányada nem is számít zsidónak az ortodox szabályok szerint. Pontos számok nincsenek, a becslések harminctól nyolcvan százalékig terjednek. Bár eleinte a státusuk hasonló volt, mint annak idején a mizrahi bevándorlóké – tehát a legalacsonyabb presztízsű munkahelyeket foglaltál el, illetve sokan nem is jutottak álláshoz –, ezeket a gyermekbetegségeket hamar sikerült leküzdeniük, és gyorsan feljebb emelkedtek a ranglétrán.

Az orosz bevándorlók csaknem hatvan százaléka felsőfokú végzettségű, szemben a negyven százalékos izraeli átlaggal, s hetven százalékuknak volt munkája a bevándorlást megelőzően. A foglalkoztatásban mára hasonló arányokat sikerült elérniük Izraelben is, igaz, ez elmarad az országos átlagtól. Aggodalomra ad viszont okot, hogy körükben az átlagkeresetek az izraeli átlagnál negyven százalékkal alacsonyabbak.

Az új orosz bevándorlók tudatosan őrzik etnikai különbözőségüket, így fennmaradt a maguk választotta etnikai elkülönülés. Vannak saját napi- és hetilapjaik, rádió- és tévéállomásaik. Érdekes a politikai attitűdjük is. Míg túlnyomó többségük szekuláris, külpolitikai kérdésekben leginkább a héják táborába tartozik, és támogatja a piaci alapú gazdaságot. Így aztán politikailag is nehéz őket besorolni bármelyik táborba. Így nem csoda, hogy van két politikai pártjuk is, amelyek hamar megerősödtek, és híresen jól szervezettek mind központi, mind lokális szinten (szemben sok más hagyományos izraeli párttal, amelyik a helyi politizálásra nem fordít figyelmet).

Szemben az ötvenes évek bevándorlási politikájával, az állam kevésbé települ rá erre a bevándorlási hullámra. Bár jókora összegekkel támogatja az érkezőket, azokat szabadon felhasználhatóan adja. Az állam tehát feladta azt a további vágyát, hogy a „számtűzöttek egybegyűjtése" ne csak fizikai értelemben történjék meg, hanem a zsidó bevándorlókat egy új és közös nemzeti és kulturális identitásba asszimilálják. A bevándorlók többnyire oroszul beszélnek egymás között, orosznak tartják magukat (bár ezzel párhuzamosan nagy részük zsidónak), és a társadalom többi része is ekként definiálja őket. Tehát egy majdnem teljesen elkülönült csoportról van szó, s mindez a nagy arányt figyelembe véve fontos új állomás lehet az izraeli társadalom alakulásában. Rövidesen talán az is eldől, hogy az izraeli élet továbbra is a különféle társadalmi csoportok nemegyszer szélsőséges érdekharcáról szól-e, vagy sikerül az országnak olyan multikulturális állammá lennie, ahol ezek a csoportok békében, közösen boldogulva élhetnek együtt.